

Tudnunk kell, hogy mit állítunk!*

„*Én én vagyok magamnak
s néked én te vagyok,
s te én vagy magadnak,
két külön hatalom.
S ketten mi vagyunk.
De csak ha vállalom.*”
(Radnóti Miklós: Kis nyelvtan)

I. Bevezetés

Egyes mondattípusok elemzése régóta vita tárgya a magyar mondattani kutatásokban. Ennek következménye, hogy a nemrég megjelent Nyelvi elemzések kézikönyvében — ami tanítóknak, tanároknak és diákoknak egyaránt szól — az áll, hogy az azonosító „predikatív szerkezetben nem lehet eldönteni, hogy melyik az alany, és melyik az állítmány, illetőleg az azonosítás mindkét tagja lehet alany is, állítmány is” (ADAMIKNÉ–HANGAY 1995: 53). Megkérdőjeleződött az azonosító mondatok elemzésének perdöntő bizonyítéka, a kongruencia is, ugyanis 1995-ben Baján, a tanítóképző főiskolák számára megrendezett Országos Anyanyelvi Verseny értékelésekor kiderült, hogy a Szegedről érkezett zsűri nem fogadta el a „*Mert e fürge pajkos ürge Te vagy, Laci, te bizony!*” (Petőfi Sándor: Arany Lacinak) mondat következő elemzését: *ürge vagy — te*.

Az alábbiakban idézzük a magyar nyelvtanírás néhány közismert eredményét, majd azt mutatjuk meg, hogy annak a tudásunknak a segítségével, amit a generatív grammatika rendszermondát és szövegmondát kapcsolatáról feltárt, a vitás esetek egyértelműen elemezhetők.

* A cikk a XII. Anyanyelv-oktatási Napokon elhangzott előadás (Eger, 1996. július, lásd TUBA–UZONYI 1996) tematikájának folytatása.

II. Szakirodalmi megközelítések

II.1. A használatban lévő Mondattani elemzések c. egyetemi tankönyv három mondattípus elemzésében nem tud egyértelműen dönteni: *Ez az enyém* (16.), *Kukorica Jancsi becsületes nevem* (17.), *Te vagy a párom* (22.) (RÁCZ–SZEMERE 1970: 43–46).

A szerzők szerint a 16. mondat esetében csak a szövegösszefüggésre hagyatkozhatunk. A mondat fő részeit a szerint kellene megállapítanunk, hogy a *Kié ez a kalap? Ez* (alany) *az enyém* (állítmány), vagy a *Melyik a te kalapod? Ez* (állítmány) *az enyém* (alany) kérdésre válaszol. Az igaz, hogy a *melyik* a kérdés állítmánya, és hogy valaki, valami után tudakozódik (ÉKsz.), de a mutató névmás állítmányként való értelmezése ellentmond az egyik szerző azon megállapításának, hogy ilyen esetekben a birtokos névmás jelöli meg az alanyak valakihez, valamihez tartozását (RÁCZ 1968: 242).

A 17. mondat esetében a szófaji minősítés szembeállítja a grammatikai és a szövegtani érveket, a két álláspont felsorolása után azonban nem állásfoglalás következik, hanem jó pár azonosítást tartalmazó mondat (*Budapest Magyarország fővárosa, A tett halála az okoskodás, Az én atyám e jó öreg kocsmáros*), amelyek a tankönyv szerint „iskolai elemzésre kevésbé alkalmasak” — nyilván azért, mert nem lehet meghatározni a fő mondatrészeket (vö. ADAMIKNÉ–HANGAY 1995).

A 22. mondatához fűzött megjegyzésekben olvashatjuk a kongruencia-törvény megléte, ill. nemléte körüli vita rövid összefoglalását, ám a tankönyv ez esetben sem foglal állást.

A Mondattani elemzések megjelenése után HUSZÁR ÁGNES (1979) foglalkozott bővebben a predikatív viszonyal, aki szerint összességében nem történt lényeges előrelépés e kérdés megoldásában: „az aktuális tagolás nem az a varázsvessző, amely a két azonos fogalomkörű névszót tartalmazó mondatok elemzését megoldaná. A beszédhelyzetből, kontextusból többnyire meg tudjuk állapítani, hogy melyik a mondat T-je és R-je, ezzel azonban a nyelvtani alany és állítmány megtalálásához nem jutottunk közelebb” (1979: 50).

Sok évi kutatómunka szintézise ELEKFI LÁSZLÓ 1986-os könyve: Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése. A könyv finomabb, tankönyvi szinten is használható elemzései talán azért nem kaptak kellő figyelmet, mert a szerző is hangsúlyozza, hogy ebben a munkájában korábbi állásfoglalásának kibontásáról, stilisztikai alkalmazásáról lesz szó (1986: 12).

Mivel HUSZÁR ÁGNES az azonosító mondatok grammatikai elemzését lényegében ELEKFI LÁSZLÓ e témával foglalkozó legkorábbi tanulmányára (1957), az újabb eredmények tekintetében pedig DEZSŐ LÁSZLÓra (1969) hagyja, akik közül az előbbi KÁROLY SÁNDORral (1952), az utóbbi TOMPA JÓZSEFFel (1963) ért

egyét, és mivel ELEKFI átfogó munkájában szintén korábbi cikkeire utal (1986: 12), az idézett álláspontok újraolvasása mellett döntöttünk.

II. 2. KÁROLY SÁNDOR (1952) az állítmányi mellékmondat létét akarja igazolni, és ezzel összefüggésben tárgyalja az egyszerű mondat állítmányának kérdését.

Az állítmányi mellékmondat az állítmányt fejezi ki, de csak a névszói állítmányt, ill. a névszói részt. Fölsorolja, hogy szerinte mely szófajok tölthetik be a névszói állítmány szerepét: melléknévek, számnevek és határozószók esetében nem nehéz az állítmány felismerése, mert a szavak jelentése teljes eligazítást nyújt, ellenben a főnévi állítmány esetében az alany-állítmány viszonyt a szavak lélektani-logikai szerepe szabja meg a mondatban, amit a hangsúly jelöl (1952: 103). Hangsúly alapján viszont bármelyik főnév lehet alany is, állítmány is, viszonyukat csak a szöveg összefüggéséből lehet eldönteni. (pl. *A 'lelkem* (hangsúlyos, tehát állítmány) *ódon babonás vár*, *A lelkem* (hangsúlytalan, tehát alany) *ódon babonás 'vár.*) (A példákban a ' jel a hangsúly jele.)

Ennek némiképp ellentmond az, hogy ha kérdést szerkesztünk a mondathoz, akkor mindig az alannal kérdezzük az állítmányra, s az állítmányt kérdő névmás helyettesíti: Mi a lelkem? A szerző ki is mondja, hogy ez a kérdés sorrendtől függetlenül *a lelkem* (alany) — *vár* (állítmány) szerkezetet adja.

KÁROLY SÁNDOR tehát további fogódzókat keres. A létige szórendjét biztosnak tartja, ugyanis a létige mindig az állítmányt követi: *A pártütő te vagy. Te pártütő vagy* stb. Megállapítását további példákon szemlélteti, amelyekben azonban nemcsak a sorrendet változtatja meg, hanem a névelőhasználatot is: *Apám molnár volt. A molnár apám volt. Apám volt a molnár.*

Következtetése az, hogy az eddigi három szempont — a hangsúly, a kérdés és a létige — (együttesen) jelöli ki az azonosító mondatok predikatív szerkezetét. A névelő szerepét továbbra is külön kezeli, és csak bizonyos főnevekre korlátozza.

A következőkben a fenti három kritérium segítségével, de döntően a hangsúlyos távolra mutató névmás alapján, elkülöníti az addigi vitás összetett mondatokat. Számos esetben helyes eredményre jut (1952: 107): *Az a kérdés, megtaláljuk-e* (állítmányi mellékmondat), *Kérdés, megtaláljuk-e = Kétes az (tkp. Az kérdés), hogy megtaláljuk-e* (alanyi mellékmondat). Kár, hogy KÁROLY SÁNDOR csak a hangsúlyra figyel, holott éppen e vitatott formációban a névelő szerepe a döntő.

Még egy téves következtetésre kell rámutatnunk. KÁROLY SÁNDOR átveszi KLEMMTŐL (1928: 51–3), hogy a létige pusztán névszóval, ragos vagy névutós névszóval, határozószóval, személyragos határozószóval vagy névutóval együtt szerepelhet lélektani állítmányul: *Rozmarinbokor van gyászos ablakában, ott vagyunk tekelletes vigaság.* Véleményünk szerint ebből nem következik az, hogy

ha az állítmány „névszóval kifejezett részét mellékmondat alakjában fejezzük ki, szintén állítmányi mellékmondatot kapunk” (1952: 109), mert az állítmányi mellékmondat grammatikai kategória. El kell utasítanunk az *Az van az asztalon, amit odatettem, Ott van a ceruza, ahova tettem, Úgy van a ceruza, ahogy letettem* összetett mondatok állítmányi alárendeléseként való elemzését, egyúttal a *ceruza van, asztalon van, le van fektetve* kapcsolatok állítmányként való értékelését.

Gondolatait KÁROLY SÁNDOR más helyen bővebben is kifejtette (1964: 166–7): a grammatikai alany a főnév, melynek formai ismertetőjele a névelő vagy a névmás és a nominatívusi alak; a grammatikai állítmány az ige. „...a verbo-nominális mondatokban az a főnév lesz az állítmány része, amelyhez a segédige tartozik. Ez a hovatarozás eldönthető, mégpedig a segédige sorrendi helyzete alapján... A felvethető ellenérveket elhárítottuk, többek között azt az eddig hangoztatott álszabályt, hogy az ilyen mondatokban is a személykongruenciának meg kell lennie az alany és az állítmány között”.

Bár ebben az írásában korábbi javaslatát akarja új módszerrel igazolni (a lélektani, logikai és grammatikai sík elkülönítésével), rögtön ellentmondásba keveredik. Ha „funkcionálisan vagy szerkezetileg pusztán nominális állítmány nincs” (1964: 159), akkor az állítmányi mellékmondat hogy fejezi ki a névszót, ill. a névszói részt? Ezt nevezhetnénk látszólagos ellentmondásnak, amit a szerző a kongruencia megkérdőjelezésével meg is kísérel föloldani, mindenesetre amíg nincs tisztázva az, hogy milyen állítmányok lehetnek az egyszerű mondatban, addig ennek eldöntésére alanyi és állítmányi mellékmondatok bizonyítékul nem használhatók (l. 1964: 166).

A kongruencia — mint legfőbb bizonyíték — megkérdőjelezése azon alapul, hogy személye, verbális mondatokban is, elsődlegesen a főnévnek van (1964: 164). Ezzel a tétellel KÁROLY SÁNDOR kétszeresen is megcáfolja saját kiindulópontját: egyrészt tanulmánya elején kijelenti, hogy a személy, idő, mód kifejezése az igének formái (grammatikai!) ismertetőjegye (1964: 159). Másrészt éppen azt tartja fő kérdésnek, hogy melyik névszó tartozik a segédigéhez, és nem azt, hogy a segédige melyik névszóhoz, „mivel a segédige a szintaktikailag fix pont”, tehát aminek személye stb. van (1964: 160) (de vö. az idézett összefoglalással 166–7.).

A bizonyításként hozott német igeragozási példán is van az alanyi főnév személyére utaló elem, amit a szerző be is ismer, de „egyszerűen” ismétlésnek tartja, ami — mármint a személyre utaló elem — egyes nyelvekben el is maradhat (*megyek, mész, megyél*). A tévedés nyilvánvaló: a magyarban sem a személyre utaló elem maradhat el, hanem éppen megléte miatt maradhat el az explicit alany.

KÁROLY SÁNDOR helyesen érvelt amellet, hogy van a magyarban is állítmányi mellékmondat. Helyes volt az is, hogy szétválasztotta a mondatelemzés sík-

jait. Következetlenségei annak is köszönhetőek, hogy a logikai (tkp. szemantikai 1964: 159) síkot a lélektani mellé sorolja, és így állítja szembe a grammatikai-val. Két idézett írásában másként foglal állást a névszói állítmány és a névelő-használat kérdésében. Nézeteit a kongruencia álszabály voltával bizonyítja, véleményünk szerint nem meggyőzően.

II. 3. TOMPA JÓZSEF (1953) a fentiekhez hasonlóan kritizálta KÁROLY SÁNDOR elemzési szempontjait, ám KÁROLY a kritikát nem fogadta el (1953). KÁROLYHOZ HASONLÓAN TOMPA IS TOVÁBBVITTE ÉRVELÉSÉT (1963).

TOMPA csak az egyszerű mondatra fordítja figyelmét, és BÁRCZI GÉZA (1953) nyomán döntőnek az alaki és jelentésfunkciós mozzanatokot tartja (grammatikai-logikai sík). Ennek megfelelően a lélektani megközelítést véglegesen elveti. Ismerteti a főnév + főnév típusú azonosításra vonatkozó kétféle lehetőséget (KÁROLY 1952), és ezen elemzési mód mások által való átvételét (SZABÓ 1955, BODNÁR 1962), egyúttal rámutat az elemzések ellentmondásaira, hiányosságaira is (SZABÓ 1955, ANTAL 1962).

TOMPA az áttekintés után két kérdést fogalmaz meg: valóban igaz-e az, hogy a főnév + főnév típusú azonosító mondatokban „olykor az állítmány névszói és igei része közt van a predikatív szerkezet szabályos egyeztetése, nem az alany és az állítmány közt, s hogy itt a létige előtti helyzet (tisztá névszói állítmány esetén csak a hangsúly?) határozza meg a nyelvtani állítmányt (1963: 325)?

A szófaj, a határozott névelő, a birtokjel vizsgálata sok esetben eddig is egyértelmű megoldást adott, de maradtak határesetek is (ebben KÁROLY is egyetértett). TOMPA is belátja, hogy nemcsak állandó alaki-nyelvtani, hanem alkalmi jelentéstani mozzanatokot is figyelembe kell vennünk, ennek ellenére — nagyon helyesen — nem mond le az alaki-nyelvtani bizonyításról.

TOMPA nem fogadja el a *Budapest Magyarország fővárosa* mondat hangsúly és szórend szerinti, váltakozó eredményt hozó elemzését: mivel a névszói és a névszói-igei állítmány szoros jelentéstani összefüggésben van az igei állítmánnyal, az előbbieket átalakíthatók olyan állapot- vagy eredet-eredményhatározós szerkezetekké, amelyek világosan megmutatják az alanyt és az állítmányt: *Az soknak látszik, Öcsém katonának ment, ha én volnék az úrnak, Én leszek az agronómussá* stb. Másfajta transzformációval is ugyanerre az eredményre jut, amely során érinti az összetett mondatrészek kérdését, ezért erre most nem térünk ki.

Számára is maradnak homályos példák (*Ez az* stb.), de KÁROLY SÁNDORRAL szemben az idegen nyelvű analógiákat óvatosan kezeli.

II. 4. ELEKFI LÁSZLÓ (1957, 1966) alapos okfejtés után a KÁROLY SÁNDOR-féle táborhoz csatlakozik. Igés és ígétlen mondatok elemzésének ellentmondásait terminológiai úton oldja föl: az alany és az állítmány elnevezést 'ismert' és 'új'

jelentésben használja, munkájában (logikai) alanyként és állítmányként a megjelölő és a tulajdonítmány műszavakat vezeti be.

Néhány példától eltekintve ELEKFI korábbi eredményei ma is megállják a helyüket: azt már HUSZÁR is észrevette (1979: 35), hogy ha a megjelölő és a tulajdonítmány (különbéle határozók) terminusokat behelyettesítjük a grammatikai alany és grammatikai állítmány terminusokkal, a szerző által is következetesen említett TOMPA JÓZSEF-i útra jutunk (ELEKFI 1957: 146). (ELEKFI maga is így tesz 1986: 51.) Viszont ezzel azt is eldöntöttük, hogy a lélektani, logikai, grammatikai hármasságot lélektani és logikai-grammatikai kettősségre módosítjuk, ami megfeleltethető szövegmondat és rendszermondat kettősségének is.

III. Rendszermondat és szövegmondat fogalma az azonosító mondatok elemzésének szolgálatában

A rendszermondat grammatikai szabályok által megalkotott, azaz meg van szerkesztve (FALUVÉGI–KESZLER–LACZKÓ 1996²: 134), de a közlés semmiféle aktuális paraméterét nem hordozza. A szövegmondat nem más, mint a rendszermondat aktuális paraméterekkel ellátva, azaz szövegbe illesztve.

Az első példamondat — (1) — megfelel a rendszermondat szerkesztési szabályainak:

(1) A fiú feltette a könyvet a polcra.

Ez a mondat semleges, nincs kötve semmilyen kommunikációs szituációhoz, tehát nem kíván előzményt, és nem követel folytatást. Elöl áll az alany, kötelesen névelővel, második helyen áll az állítmány, és ezt követik a kötelező bővítmények (*feltesz valamit valahová*).

Szövegmondatként a fenti rendszermondat variálódhat:

(2) A 'fiú tette fel a könyvet a polcra.

(2a) (A könyvespolc előtt ketten álltak.) A 'fiú tette fel a könyvet a polcra.

(2b) A 'fiú tette fel a könyvet a polcra (és nem a lány).

(2) a közlés szempontjából már nem semleges mondat: a lehangsúlyosabb részbe, a fókuszba az új közléselem, a réma került, ami azonban a mondat grammatikai alánya. Az ige elvált igekötőjétől, hiszen az igéé a fókuszkiemelő szerep. Minden más kommunikációs szituációban is hasonlóan alakul a szórend:

(3) A 'könyvet tette fel a fiú a polcra (és nem a lemezt).

(4) A 'polcra tette fel a fiú a könyvet (és nem a szekrény tetejére).

Láthattuk, hogy a határozott névelős alany ige előtti (első) és közvetlen ige utáni helyet is elfoglalhatott a mondatban. Amennyiben névelőtlen az alany, semleges mondatban nem kerülhet el a mondat éléről:

- (5) *Fiú tette fel a könyvet a polcra (és nem lány).
- (6) *Feltette fiú a könyvet a polcra.

Az alany csak akkor kerülhet el a (szöveg)mondat éléről, ha névelővel vagy más módon grammatikailag determinált. Ez a szórendi változás természetesen a rendszermondat predikatív szerkezetét érintetlenül hagyja. Az is lényeges következmény, hogy bár (3)-ban és (4)-ben az alany kanonikus szórendi helyén helyhatározó és tárgy állt, ezek megtartották mondatrészi szerepüket. Mindezek érvényesek azokban az esetekben is, amikor az állítmány főnév vagy névmás.

IV. A fentiek alapján megvizsgáljuk a használatos kézikönyvek névszói állítmányt tartalmazó mondatainak főbb típusait. (Mindig a semleges mondatokból indulunk ki.)

1. Főnév + főnév típus:

a) Határozott névelős köznév + névelőtlen köznév:

Több eszközt is igénybe vehetünk az állítmány és az alany elkülönítésére. Egyrészt a szűkebb-tágabb fogalomkört, amit a határozott névelő mindig pontosan jelöl. A sorrend fölcserélhető, miután az alany determinált:

- (7) A komondor pásztorkutya.
- (8) Pásztorkutya a komondor.
- (9) *A pásztorkutya komondor.

Segíthet bennünket az eredet-eredményhatározós módszer is: az alanyból mindig eredethatározót, az állítmányból mindig eredményhatározót tudunk alakítani:

- (10) A komondor pásztorkutyává vált.
- (11) A komondorból pásztorkutya lett.
- (12) *A pásztorkutyából komondor lett.

b) Birtokos személyjeles köznév + névelőtlen köznév:

- (13) Sógorom orvos.
- (14) *Sógor orvos.
- (15) *Orvos sógorom.
- (16) Orvos a sógorom.

(13) nem tartalmaz névelőt, de abból, hogy a sorrendet nem tudjuk fölcserélni — (15) **Orvos sógorom* —, világosan következik, hogy az első, a birtokos személyjellel szűkített fogalomkörű főnév az alany. Az elemzés tehát a következő:

Mit állítok? *Orvos*. Ki orvos? *Sógorom*. A sorrend csak határozott névelőhasználatlaltal módosítható: (16) *Orvos a sógorom*.

c) Határozott névelős köznév + határozott névelős köznév:

(17) A csend a halál.

Ez a metafora értelmezhető összevont hasonlatként:

(18) A csend olyan, mint a halál = Olyan a csend, mint a halál.

(17) elemzése azért egyértelmű, mert (18)-ban a melléknévi mutató névmás csak állítmány lehet. Szempontunkból az az érdekes, hogy a melléknévi névmás felváltható főnévi névmással:

(19) A csend az, ami a halál = Az a csend, ami a halál.

A sorrend felcserélhetősége alapján vitathatatlan, hogy a távolra mutató névmás tágabb fogalomkörű, mint a határozott névelős főnév. A *csend* az alany, a *halál* az állítmány.

Ha a sorrendet megcseréljük, akkor megváltozik a metafora jelentése, és ennek megfelelően az elemzés is:

(20) A halál a csend.

(21) A halál olyan, mint a csend.

(22) A halál az, ami a csend.

Azt látjuk bizonyítva, hogy ha az azonosítás mindkét tagja határozott névelőt tartalmaz, a kanonikus sorrendiség dönt: az első az alany, a második az állítmány (ELEKFI 1986: 51 tendenciaként fogalmazza meg).

d) Határozott névelős főnév + határozatlan névelős főnév:

Ebben a csoportban két típust különíthetünk el. Az egyik típus a hasonlítást tartalmazó mondatoké:

(23) A bánat egy nagy óceán.

(24) Egy nagy óceán a bánat.

(25) A bánat olyan, mint amilyen egy nagy óceán.

(26) *Egy nagy óceán olyan, mint amilyen a bánat.

(27) Az óceán olyan, mint amilyen a bánat.

A példában azért cserélhetjük fel a sorrendet, mert a határozott névelő egyértelműen kijelöli a szűkebb fogalomkört: Mit állítok? *Egy nagy óceán*. Mi egy nagy óceán? *A bánat*. Igazolja ezt az eredet-eredményhatározós módszer is:

- (28) *Egy nagy óceán a bánattá válik.
- (29) *Egy nagy óceánból a bánat lesz.
- (30) A bánat egy nagy óceánná válik.
- (31) A bánatból egy nagy óceán lesz.

A másik típus az azonosítás (a példa már RÁCZ–TAKÁCS 1959-ben szerepel, idézi HETZRON 1970: 921, típusmegjelölés nélkül):

- (32) Egy asszony lett a könnyűipari miniszter.
- (33) A könnyűipari miniszter egy asszony lett.

A szűkebb-tágabb fogalomkör szabálya szerint a határozatlan névelős főnévnek kellene az állítmánynak lennie. Ám, ha az eredet-eredményhatározós módszert alkalmazzuk, láthatjuk, hogy csak a határozatlan névelős főnévből tudunk eredet-határozót, s a határozott névelősből eredményhatározót transzformálni:

- (34) Egy asszonyból lett a könnyűipari miniszter.
- (35) A könnyűipari miniszterre egy asszony lett.

Ez az egyetlen típus, amelyben a névelők által jelölt szűkebb-tágabb fogalomkör megfordul, mert a határozatlan névelő itt fajfogalmat jelölő köznévről áll (ÉKsz.). (A két típust nem különíti el, bár hasonlóan elemzi ELEKFI 1986: 51).

e) Tulajdonnév + határozott névelős főnév:

- (36) Balogh Ádám a nevem.
- (37) A nevem Balogh Ádám.

A strukturális nyelvtan szerint a tulajdonnév mindig névelős, de szabály korlátozza, hogy ez a felszínen mikor jelenik meg (SZABOLCSI–LACZKÓ 1992: 229). A fenti mondat tehát két határozott névelős névszót tartalmaz. A sorrend fölcserélhető. Vajon befolyásolja-e ez az elemzést?

Feltételezésünk szerint a tulajdonnévnek szűkebb fogalomkörűnek kell lennie, mint a névelős köznévről. Ezt az eredet-eredményhatározós módszerrel igazolni is tudjuk:

- (38) Balogh Ádám vált a nevemmé.
- (39) Balogh Ádámából lett a nevem.
- (40) *A nevemből Balogh Ádám lett.

Feltevésünket az is igazolja, ha a határozott névelőket megpróbáljuk határozatlan névelővel fölváltani:

- (41) *Balogh Ádám egy név.
- (42) A Balogh Ádám egy név.

- (43) *Egy Balogh Ádám a név.
(44) *Egy Balogh Ádám egy név.

Mindebből az következik, hogy a tulajdonnév bárhol állhat a mondatban, mert azonosítani tudjuk mint a mondat alanyát. Tehát a *Magyarország legmagasabb hegysége a Mátra* mondatban az alany csakis a *Mátra* lehet. Ezt — másrésztől — igazolja az eredet-eredményhatározós módszer is:

- (45) Magyarország legmagasabb hegységévé a Mátra lett.
(46) A Mátrából lett Magyarország legmagasabb hegysége.
(47) *Magyarország legmagasabb hegysége a Mátrává vált.

2. Főnév + névmás típus:

a) Tulajdonnév + névmás:

A tulajdonnév csak akkor lehet állítmány, ha mellette személyes névmás vagy főnévi mutató névmás áll:

- (48) Ő Balogh Ádám.
(49) Ez Balogh Ádám.
(50) Belőle/Ebből lett Balogh Ádám.
(51) Ő Balogh Ádammá lett (nevezve).
(52) *Ővé Balogh Ádám vált.

Érdekességképpen megjegyezzük, hogy a személyes névmásoknak nincs is eredményhatározós alakja: **énné*, **tevé*. Ezzel azt is bebizonyítottuk, hogy az eredet-eredményhatározós módszer valóban mindig megmutatja az alanyt és az állítmányt.

b) Mutató névmás + névelőtlen köznév:

- (53) Az ember.
(54) *Ember az.

A sorrendet — semleges mondatban, amint azt már hangsúlyoztuk — nem cserélhetjük fel, tehát feltételezésünk szerint a mutató névmásnak kell az alanynak lennie mint a mondat élén álló egységnek. Ezt igazolja az eredet-eredményhatározóvá való alakítás is:

- (55) Az emberré vált.
(56) Abból ember lett.
(57) *Ember azzá vált.
(58) *Emberből az lett.

Összetett mondattá alakítással is alátámaszthatjuk a fenti elemzés helyességét:

(59) „'Az meglett ember, akinek szívében nincs se anyja, apja” (József Attila: Eszmélet)

(60) Az válik meglett emberré, akinek szívében nincs se anyja, apja.

(61) Meglett ember abból lesz, akinek szívében nincs se anyja, apja.

Ha (59)-et összevetjük (17) *A csend a halál* elemzésével, azt figyelhetjük meg, hogy a névelős főnév szűkebb fogalomkörű, míg a névelőtlen főnév tágabb fogalomkörű, mint a mutató névmás. Ezért vannak olyan alárendelt összetett mondataink, amelyekben a távolra mutató névmás alanyi és állítmányi szerepben egyaránt állhat, s ezért nem fogadhatjuk el A magyar nyelv könyve megállapítását, amely szerint „sokan tévesen elemzik állítmányinak a következő típusú mondatot: *Az volt a kérdés, mit csinálunk estére*” (KIRÁLY 1991:398). Ebben a mondatban a távolra mutató névmás (*az*) csak állítmányi szerepben állhat, mivel a főnév határozott névelős (*a kérdés*).

3. Névmás + névmás típus:

a) Személyes névmás + birtokos névmás:

(62) Ő az enyém.

A határozóvá alakítás megmutatja a személyes névmás szűkebb fogalomkörét, tehát az lesz a mondat alanya, a birtokos névmás pedig az állítmánya:

(63) Ő az enyémmé lett.

(64) *Ővé vált az enyém.

b) Mutató névmás + birtokos névmás esetén az elemzés megegyezik az előző pontban foglaltakkal:

(65) Ez/Az az enyém.

(66) Ez/Az az enyémmé lett.

(67) Ebből/Abból lett az enyém.

c) Mutató névmás + mutató névmás:

(68) Ez az.

Rendszermondatként csak ez a sorrend lehetséges, mivel a közelre mutató névmást szűkebb fogalomkörű.

V. Azonosítás és névszói-igei állítmány

Láthattuk, hogy a névszói-igei állítmányt tartalmazó mondatok elemzésében KÁROLY SÁNDOR magát a kiindulást vitatta, azt, hogy a névszó a tulajdonképeni állítmány. A kopula (létige) mozgásával kapcsolatban KÁROLYT az vezette félre, hogy a fókusz után az ige hangsúlya törlődik, tehát a fókusz és az ige egy fonetikai szót alkot. A rendszermondat a következőképpen hangzik:

(69) Én leszek a legjobb ember a föld kerekén. (Szabó Lőrinc: Versek a gyerekszobából)

Ezt a mondatot harmadik személybe transzformálva a következő tőmondatot kapjuk:

(70) Ő ember.

A személyes névmás szűkebb fogalomkörű, mint a főnév, így az állítmány csak az *ember* lehet. A kopula csak ehhez kapcsolódhat, függetlenül a kommunikációs szituációknak megfelelő sorrendektől. A létige ugyanis (2), (3), (4)-hez hasonlóan a fókuszt jelöli ki a mondatban, ezért mozog:

(71) 'Én *leszek* a legjobb ember a föld kerekén.

(72) Én a 'legjobb ember *leszek* a föld kerekén.

(73) Én a 'föld kerekén *leszek* a legjobb ember.

(71)–(73) vizsgálatának eredményeképp is kimondhatjuk, hogy a kongruencia-törvény nem áltörvény. A kopulára pont azért van szükség, hogy valami magára vehesse az idő-, mód- és személyjelölést. Az alany nem tud időt és módot kifejezni, tehát képtelenség lenne a következő predikatív szerkezet: *én leszek — ember*. Következésképpen a Petőfi Sándor-idézet elfogadható elemzése csak ez lehet: *te — ürge vagy*.

VI. Összefoglalás

Az azonosító mondatok elemzésének kérdésében két táborra szakadt a tudományos közvélemény. A termékeny vitában számos időtálló döntés született. Sok bizonytalanságot az álláspontok újraolvasásával és a strukturális nyelvtan új eredményeinek segítségével el tudtunk oszlatni. KÁROLY SÁNDORON kívül nem vitatta senki — és tudomásunkkal ő is csak idézett 1964-es írásában —, hogy van a magyarban névszói állítmány. Tankönyvi szinten is tisztázódott, hogy a főnév + főnév-típusú mondatok nagy része nem azonosítást, hanem minősítést tartalmaz, s ilyenkor egyértelműen megállapítható, hogy mi a grammatikai alany

és állítmány. Láthattuk, hogy ezekkel a szabályokkal a valóban azonosítást kifejező mondatok is elemezhetőek, tehát nem tartható a Nyelvi elemzések kézikönyvének a bevezetőben idézett nézete, valamint állást tudunk foglalni azokban az esetekben, amelyekben a Mondattani elemzések c. tankönyv még nem tudott. Reméljük, hogy a megjelenő tankönyvek és kézikönyvek pontosabban fogalmaznak majd e kérdésben.

TUBA MÁRTA–UZONYI KISS JUDIT

Irodalom

- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA–HANGAY ZOLTÁN (1995): *Nyelvi elemzések kézikönyve. Grammatika és jelentés tanároknak, tanítóknak, diákoknak.* Mosaic Kiadó, Szeged.
- ANTAL LÁSZLÓ (1962): Vázlatok egy eljövendő magyar mondattanhoz. *Magyar Nyelv* 58: 443–9.
- BÁRCZI GÉZA (1953): Hozzászólás. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 4: 58–63.
- BODNÁR FERENC (1962): Mondat és szójelentés. *Acta Universitatis Szegediensis* 5–6: 29–39.
- DEZSŐ LÁSZLÓ (1969): A főnévi csoport. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 6: 25–158.
- ELEKFI LÁSZLÓ (1957): A logika állítmány-fogalma és az állítmányi névszó. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 9: 95–149.
- ELEKFI LÁSZLÓ (1966): A predikatív viszony. *Magyar Nyelvőr* 90: 62–75.
- ELEKFI LÁSZLÓ (1986): *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése (különös tekintettel az aktuális mondattagolásra).* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FALUVÉGI KATALIN–KESZLER BORBÁLA–LACZKÓ KRISZTINA (1996²): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- HETZRON, ROBERT (1970): Nonverbal Sentences and Degrees of Definiteness in Hungarian. *Language* 46: 899–927.
- HUSZÁR ÁGNES (1979): *A predikatív viszony szintaktikai kategóriái.* Nyelvtudományi Értekezések 101. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁLMÁNNÉ BORS IRÉN (1991): Az egyszerű mondat. In: *A magyar nyelv könyve.* Főszerk. A. JÁSZÓ ANNA. Trezor Kiadó, Budapest.
- KÁROLY SÁNDOR (1952): Az állítmányi mellékmondatról. *Magyar Nyelv* 48: 103–112.

- KÁROLY SÁNDOR (1953): Hozzászólás. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 4: 93–96.
- KÁROLY SÁNDOR (1964): Az alany és az állítmány elemzéséhez. *Magyar Nyelvőr* 88: 158–168.
- KIRÁLY LAJOS (1991): Az összetett mondatok. In: *A magyar nyelv könyve*. Főszerk. A. JÁSZÓ ANNA. Trezor Kiadó, Budapest.
- KLEMM ANTAL (1928): *Magyar történeti mondattan*. In: MELICH JÁNOS, GOMBOCZ ZOLTÁN, NÉMETH GYULA, *A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve II. 6.* MTA, Budapest.
- RÁCZ ENDRE (1968): Mondattan. In: BENCÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRTONNÉ, *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- RÁCZ ENDRE–SZEMERE GYULA (1970): *Mondattani elemzések*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- RÁCZ ENDRE–TAKÁCS ETEL (1959): *Kis magyar nyelvtan*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- SZABÓ DÉNES (1955): *A mai magyar nyelv I–II*. (Kézirat). Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest.
- SZABOLCSI ANNA–LACZKÓ TIBOR (1992): A főnévi csoport szerkezete. In: *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TOMPA JÓZSEF (1953): Anyanyelvünk leíró nyelvtana. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 4: 33–57.
- TOMPA JÓZSEF (1963): „s néked én te vagyok”. *Magyar Nyelv* 59: 322–333.
- TUBA MÁRTA–UZONYI KISS JUDIT (1996): Régi–új utak a mondatelemzésben. In: *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 207. sz. 169–173.